

SHCL – DOC_0040 Briefhoofden, 1850-1988, Doos 24-Maastricht-A. Croon & Co.- Stoom-toiletzeepfabriek en zachte zeepziederij – 16 januari 1897

Het Limburgse briefhoofdenproject

JORIS ROOSEN & NICO RANDERAAD

Van alledaagse bedrijfscorrespondentie tot tijdloos (digitaal) erfgoed

Nico Randeraad is historicus en directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en bijzonder hoogleraar Vergelijkende Regionale Geschiedenis aan de Universiteit Maastricht. Joris Roosen is hoofd onderzoek bij het SHCL, bestuurslid bij LGOG Maastricht en assistant professor aan de Universiteit Maastricht.

In de Limburgse archieven worden verschillende zogeheten briefhoofdencollecties bewaard. Het gaat hier over verzamelingen van losse correspondentie van bedrijven, ondernemers en maatschappelijke instellingen, die gesierd zijn met voorgedrukte briefhoofden. Dit artikel schetst de waarde van Limburgse briefhoofden als bronnen voor geschiedkundig onderzoek en onderstreept het belang van burgerwetenschap en digitale methoden om deze documenten te ontsluiten. Daarnaast hopen we dat dit artikel interesse zal wekken voor het Limburgse briefhoofdenproject dat recent werd opgezet door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL).

Exact vijftientig jaar geleden schreef Jac van den Boogard een bijdrage over de negentiende-eeuwse briefhoofden die worden bewaard in de archiefcollectie van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL). Zijn artikel beperkte zich tot een 'kleine bloemlezing van briefhoofden uit de periode 1850-1900' en besteedde vooral aandacht aan de stilistische en grafische kenmerken.¹ Dat weerhield hem er echter niet van om te reflecteren op de waarde van briefhoofden, als geschiedkundige bron, in de brede zin. Briefhoofden bieden een schat aan informatie voor de studie van uiteenlopende thema's, van industriële archeologie en eertijdse bedrijfscommunicatie tot kunst- en mentaliteitsgeschiedenis. Tot op heden zijn er echter weinig publicaties en studies die deze documenten op systematische wijze benutten voor geschiedkundig onderzoek. Briefhoofden worden als historische bron vaak over het hoofd gezien.² Geïnspireerd door het succes van het DRAPO-project over Limburgse vlaggen en vaandels, dat onder leiding staat van Joep Leerssen, heeft het SHCL het plan aangevat om een digitale collectie van Limburgse briefhoofden te creëren.³ Het doel is om daarmee de bestudering van deze 'vergeten' bronnen te stimuleren. Het Limburgse briefhoofdenproject wil door middel van digitale methoden en burgerwetenschappers deze unieke historische documenten ontsluiten voor eenieder die erin geïnteresseerd is. Met burgerwetenschap bedoelen we wetenschappelijk onderzoek, waarbij burgers – gewoonlijk op vrijwillige basis – een actieve rol spelen.

Afbeelding 2: SHCL – DOC_0040 Briefhoofden, 1850-1988, Doos 22-Maastricht-Fr. van Beneden-Vrijdal – 22 juli 1915

Dit artikel bevat een beknopt overzicht van het project, gaat in op de belangrijke bijdrage die vrijwilligers kunnen leveren en staat afsluitend stil bij enkele mogelijkheden voor geschiedkundig onderzoek.

BRIEFHOOFDEN

Een briefhoofd is een gedrukt opschrift op zakelijk briefpapier (denk bijvoorbeeld aan offertes, rekeningen of brieven) met daarop de bedrijfsnaam, de naam van de eigenaar en de adresgegevens. Voorgedrukte, geornamenteerde briefhoofden raakten in zwang vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, toen nieuwe druktechnieken dit toelieten.⁴ Ze dienden als een soort 'visitekaartje', een manier voor bedrijven om zichzelf, hun goederen en diensten te presenteren aan consumenten en zakelijke partners.⁵ Op die manier vervulden briefhoofden de rol van reclamedrukwerk. Een voorbeeld hiervan, is het briefhoofd van winkelmaga-

zijn Fr. van Beneden-Vrijdal te Maastricht uit 1915, waarin een uitvoerige lijst van verkrijgbare producten is opgenomen. Daarnaast trachtte de handelaar ook de kwaliteit van de geleverde producten extra in de verf te zetten door zijn keurmerk als 'hofleverancier' prominent op het briefhoofd af te beelden.⁶

Industriegebouwen, bedrijfspanden en winkelveestigingen komen vaak prominent in beeld als fraai uitgewerkte lithografieën. In samenhang met deze gebouwen zien we doorgaans indicaties van productiviteit (de rokende schouwen), bedrijvigheid (de afgebeelde arbeiders), transport en het achterliggende landschap. Daarbij moeten we wel de kanttekening plaatsen dat een briefhoofd niet noodzakelijk een waarheidsgetrouwe afbeelding was van de werkelijkheid. Zo werden tekeningen van fabrieken of bedrijfscomplexen vanuit een weloverwogen perspectief gemaakt. Daarbij koos men er

Afbeelding 3: SHCL – DOC_0040 Briefhoofden, 1850-1988, Doos 29-Maastricht-de Komeet- Stoom-zeepfabriek – 9 november 1910

Afbeelding 4: HCL – Briefhoofden, Doos 4-Maastricht-Baeten. L'alieu & Cie.- Stoomsteenfabriek 'Belvedere' – april 1906

Afbeelding 5: SHCL – DOC_0040 Briefhoofden, 1850-1988, Doos 5-Tegelen-De Globe – ijzer- en metaalgietijerij – 30 juni 1925

vaak voor om de voorgevel schuin op het beeldvlak te plaatsen om de omvang van de gebouwen te benadrukken. Men vertekende bewust het uitzicht op het achterliggende landschap om het bedrijvencomplex prominenter in beeld te brengen. Op verzoek van de fabrikant voegden sommige drukkers zelfs een verzonden, idyllische omgeving toe, zoals parkachtige tuinen of overdreven pluimende schoorstenen. De werkelijkheid werd hierbij enigszins geweld aangedaan om het bedrijf op een positieve manier te presenteren.⁷ Enige hang naar overdrijving was de Limburgse ondernemer niet vreemd tijdens de late negentiende en vroege twintigste eeuw.⁸ De voorbeelden hiernaast geven een goed beeld voor twee Maastrichtse bedrijven uit het begin van de twintigste eeuw. Bijna alle elementen om het bedrijvencomplex prominenter in beeld te brengen zijn aanwezig, van de schuine plaatsing van de gevels tot de rokende schouwen en vertekende perspectieven van de achterliggende landschappen.

Vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw werd het klassieke briefhoofd vervangen door het meer abstracte bedrijfslogo dat tegenwoordig nog steeds gangbaar is.⁹ De briefhoofden van ijzer- en metaalgietijerij 'De Globe' uit Tegelen geven deze evolutie mooi weer over een periode van vier decennia (zie hiernaast en blz. 8). Tussen de jaren 1925 en 1965 zien we hoe het briefhoofd aanvankelijk het bedrijvencomplex afbeeldt, om vervolgens een overstap te maken naar een fraaie illustratie met daarboven de bedrijfsnaam. Vanaf het

midden van de jaren 1960 zien we vervolgens dat er wordt gekozen voor een veel eenvoudiger logo.

Naast hun visuele aantrekkingskracht en directe bedrijfsmatige informatie over eigenaars, goederen en diensten, geven briefhoofden ons ook inzicht in de economische en culturele context waarin ze werden gecreëerd. Recente publicaties tonen aan dat briefhoofden ook gezien kunnen worden als geschiedkundige documenten die bredere sociale en maatschappelijke ontwikkelingen weerspiegelen.¹⁰ Ze vormen daarmee een bron van historische informatie die tot op heden niet systematisch is onderzocht. Het SHCL heeft zich daarom tot doel gesteld om de Limburgse briefhoofden digitaal te verzamelen en te ontsluiten.

HET LIMBURGSE BRIEFHOOFDENPROJECT

Het SHCL beschikt over een collectie van ruim 9.000 briefhoofden voor de periode 1850-1988. Een schatting op basis van het aantal archiefdozen in het depot van het Historisch Centrum Limburg (HCL) doet vermoeden dat hun briefhoofdencollectie ongeveer driemaal zo groot is. Als we daarbij ook nog de collecties in het bezit van de vele gemeentearchieven, heemkundige kringen en particulieren rekenen, dan komen we uit op tienduizenden Limburgse briefhoofden. Een lappendeken van collecties, verspreid over onze provincie, die vaak niet of nauwelijks publieksvriendelijk ontsloten zijn. Het Limburgse briefhoofdenproject wil al deze briefhoofdencol-

lecties verzamelen, beschrijven en doorzoekbaar maken door middel van digitale methoden. Op die manier kunnen we deze unieke documenten ter beschikking stellen aan een breed publiek van historici, genealogen, heemkundigen, kunst- en cultuurliefhebbers en erfgoedprofessionals. Het DRAPO-project en de daaraan verbonden website 'https://limburgsevaandels.nl/' gelden daarbij als inspiratie, omdat het online platform van Limburgse vlaggen en vaandels overzichtelijk en snel doorzoekbaar is, en de mogelijkheid biedt informatie toe te voegen. Het briefhoofdenproject bestaat uit vier, ten dele overlappende fases. Bij ieder onderdeel is de inzet van vrijwilligers/burgerwetenschappers van groot belang. De eerste fase richt zich op het digitaliseren van de briefhoofdencollecties die bewaard worden in de archieven van het SHCL en het HCL. Vrijwilligers scannen daarvoor handmatig ieder briefhoofd in. Tot op heden zijn op die manier ongeveer 25.000 individuele briefhoofden gedigitaliseerd.¹¹ Deze fase van het project zal naar verwachting in het voorjaar van 2024 voltooid worden. De tweede fase van het project heeft als doel om al deze briefhoofden te beschrijven (te 'metadateren') in een online databank. Na de afronding van de eerste twee fasen, bestaat de mogelijkheid om de briefhoofdencollecties van diverse andere archieven, heemkundige instellingen en particuliere verzamelaars te digitaliseren en via deze databank te beschrijven.¹² Tijdens de vierde en laatste fase van het project zal er een website worden gecreëerd, waarop alle Limburgse briefhoof-

den en de informatie uit de databank te raadplegen zijn. Deze website zal de mogelijkheid bieden om ontbrekende briefhoofden en hun beschrijving toe te voegen aan de overkoepelende digitale collectie. De website zal dienen als naslagwerk voor Limburgse briefhoofden en nader (vergelijkend) historisch onderzoek mogelijk maken.

MOGELIJKHEDEN VOOR HISTORISCH ONDERZOEK

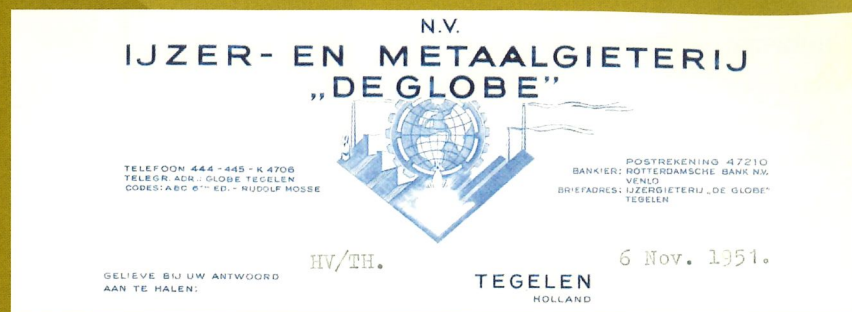
Briefhoofden maken deel uit van het industrieel erfgoed van Limburg. Vaak zijn het zelfs de enige archiefbronnen die nog bestaan van de vele kleine en middelgrote ondernemingen die ooit floreerden in onze provincie.¹³ In tegenstelling tot overheidsinstellingen zijn bedrijven, maatschappelijke organisaties en private instellingen niet wettelijk verplicht om hun archieven te deponeren bij een archiefinstelling.¹⁴ Bij fusies, faillissementen of stopzetting worden alle documenten die betrekking hebben op de bedrijfsvoering vaak vernietigd. De verzonden bedrijfscorespondentie die her en der opduikt en in briefhoofdenverzamelingen zoals die van SHCL en HCL terecht is gekomen, kan verschillende invalshoeken dienen. We noemen enkele voorbeelden.

Genealogisch onderzoek

Voor genealogisch onderzoek vormen de papieren restanten van de veelal kleine bedrijven een visueel aantrekkelijke verrijking van de kennis over de werkkring van voorouders. De briefhoofden bieden

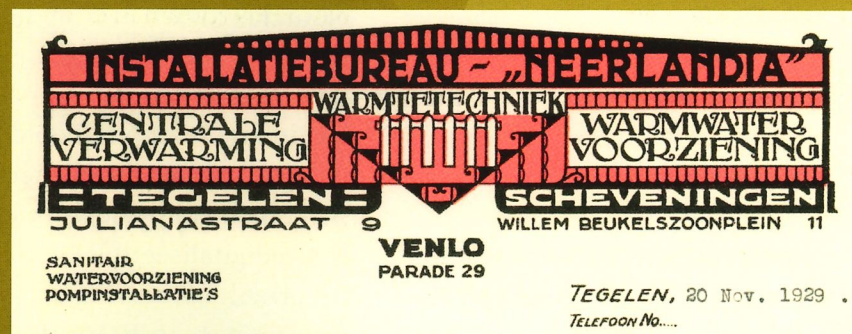
Afbeelding 6: SHCL – DOC_0040 Briefhoofden, 1850-1988, Doos 5-Tegelen-De Globe – ijzer- en metaalgieterij – 10 april 1935

Afbeelding 7: SHCL – DOC_0040 Briefhoofden, 1850-1988, Doos 5-Tegelen-De Globe Metal – ijzer- en metaalgieterij – 6 november 1951

Afbeelding 8: SHCL – DOC_0040 Briefhoofden, 1850-1988, Doos 5-Tegelen-De Globe Metal – ijzer- en metaalgieterij – 6 oktober 1965

Afbeelding 9: SHCL – DOC_0040 Briefhoofden, 1850-1988, Doos 5-Tegelen-Neerlandia – installatiebureau – 20 november 1929

Afbeelding 10: SHCL – DOC_0040 Briefhoofden, 1850-1988, Doos 46-Beek-J. Heldt – Drukkerij – 7 februari 1935

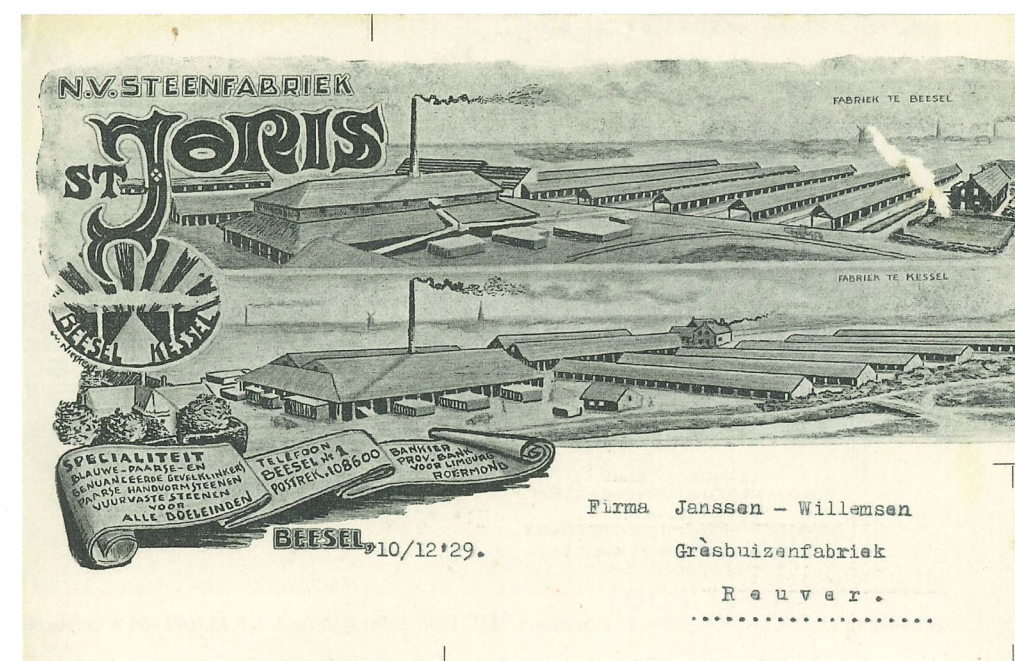

Afbeelding 11: SHCL – DOC_0040 Briefhoofden, 1850-1988, Doos 5-Steyl-De Zon – Elektrische drukkerij – 2 juli 1928

daarnaast ook een directe en tastbare band met het familieverleden voor personen van wie de ouders, grootouders of zelfs de betovergrootouders een zelfstandig beroep hebben uitgeoefend. Bij moderne bedrijven die al generaties lang in handen zijn van dezelfde familie geven de briefhoofden ook een indicatie van de vele veranderingen die zich over de jaren heen hebben voltrokken in de bedrijfsvoering of het aangeboden productenscala. Daarmee verschaffen ze informatie over de keuzes die door familieleden van voorgaande generaties werden gemaakt. Zeker bij het ontbreken van andere archiefbronnen kunnen de briefhoofden van grote waarde zijn om een onbelicht deel van de familiegeschiedenis alsnog te belichten.

Kunst- en cultuurhistorisch onderzoek

In het kader van kunst- en cultuurhistorisch onderzoek zijn er diverse onderzoeksmogelijkheden die verband houden met de iconografie van de briefhoofden.¹⁵ De grote omvang van de briefhoofdencollectie voor Limburg maakt het mogelijk om de dominante stijlen van verschillende bedrijfstakken met elkaar te vergelijken of om de evolutie van grafische stijlen door de tijd heen te bestuderen. Deze stijlen kunnen daarnaast ook gekaderd worden binnen de bredere internationale kunststromingen. De op blz. 8 afgebeelde drie typen van 'Installatiebureau Neerlandia', drukkerij 'J. Heldt' en elektrische drukkerij 'De Zon' uit eind jaren 1920 en het midden van de jaren 1930, zijn daar interessante voorbeelden van.

Afbeelding 12: SHCL – DOC_0040 Briefhoofden, 1850-1988, Doos 1-Beesel-N.V. Steenfabriek St. Joris – 10 december 1929

Daarnaast bieden briefhoofden de mogelijkheid om materieel erfgoed te bestuderen. Binnen de industriële archeologie worden briefhoofden bijvoorbeeld gebruikt om de ontwikkelingsgeschiedenis van fabrieksgebouwen te reconstrueren.¹⁶ Zeker wanneer bedrijfsgebouwen volledig uit het stedelijk landschap zijn verdwenen, vormen briefhoofden in dat opzicht een unieke inkijk in het verleden.

Mentaliteitsgeschiedenis

Ook minder voor de hand liggende velden zoals mentaliteitsgeschiedenis kunnen door middel van briefhoofden worden bestudeerd. In het begin van dit artikel stonden we al eens stil bij de overdreven rokende schouwen om een idyllisch beeld van bedrijvigheid te scheppen. De briefhoofden van de NV Steenfabriek St. Joris en de NV Eerste Nederlandsche naaldenfabriek, uit 1929 en 1940, zijn hier mooie voor-

beelden van.

In 1988 merkte Van den Boogard al op dat 'de weergave van rokende schoorstenen zou thans een doorn in het oog van milieufreaks zijn, maar beloofde in de iconografie van de vorige eeuw: voorspoed, werkgelegenheid en welvaart'.¹⁷ De mentaliteitsverschuiving die hij vijftientig jaar geleden opmerkte, is sindsdien in een stroomversnelling terechtgekomen. Tegenwoordig willen bedrijven vooral worden geassocieerd met concepten als 'duurzaamheid', 'klimaatneutraliteit' en 'hernieuwbare energie'. De beeldvoering uit de eerste helft van de twintigste eeuw staat daarmee in scherp contrast. Een ander voorbeeld van veranderingen in beleving en representatie is de manier waarop een bedrijf of een zelfstandige de eigen werkzaamheden naar de buitenwereld presenteerde. Een recent onderzoek voor België, op basis van porselein-

Afbeelding 13: SHCL – DOC_0040 Briefhoofden, 1850-1988, Doos 7-Vaals-A. & F. Musolf – N.V. Eerste Nederlandsche naaldenfabriek – 17 juli 1940

kaarten uit het midden van de negentiende eeuw, laat zien dat slagers vooral de aandacht wilden vestigen op het idyllische pastorale leven van het vee en niet op het dieronvriendelijke ‘productieproces’.¹⁸ De Limburgse briefhoofden-collectie biedt de mogelijkheid om soortgelijk onderzoek te verrichten voor een groot aantal verschillende bedrijfstakken (in de loop van verschillende decennia, verspreid over de gehele provincie).

CONCLUSIE

In dit artikel hebben we laten zien hoe uniek en tegelijk onderbenut briefhoofden zijn als geschiedkundige bronnen. Het Limburgse briefhoofdenproject wil, gebruikmakend van digitalisering en systematische beschrijving, deze documenten een tweede leven geven, als direct en overal opvraagbare afbeelding en als historische bron. Digitalisering is uiteraard niet alleenzalmakend en schept nieuwe duurzaamheidsuitdagingen.¹⁹ Toch wegen de voorde-

len van digitalisering, onzes inziens, ruimschoots op tegen de nadelen. De online databank van Limburgse briefhoofden, voorzien van heldere en beknopte metadata die wij voor ogen hebben, bevordert zowel de vindbaarheid als de doorzoekbaarheid van deze documenten aanzienlijk. Dat opent vervolgens poorten naar nieuwe invalshoeken. We hebben in dit artikel voorbeelden gegeven van de verschillende soorten onderzoek die mogelijk zijn op basis van briefhoofden. Het is op de gekozen schaal een ambitieuze onderneming, die enkel kans van slagen heeft door samenwerking met burgerwetenschappers. We hopen dat dit artikel mensen kan overtuigen om als vrijwilliger bij te dragen aan het verdere verloop van het project. Voor de volgende fasen is er voornamelijk behoefte aan mensen die de scans kunnen beschrijven op basis van een reeks gestandaardiseerde gegevens (metadata). Daarnaast willen we burgerwetenschappers stimuleren om zelf aan de slag te gaan met de inhoud van de briefhoofden. Wie geïnteres-

seerd is in het project, kan zich alvast melden bij de auteurs van dit artikel.

NOTEN

- 1 J.J.F. van den Boogard, ‘Ter attentie van ... Negentiende-eeuwse briefhoofden uit de collectie van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg’, in: H.J.J.M. van der Bruggen e.a. (red.), *Regionale geschiedenis zonder grenzen: opstellen aangeboden aan prof. dr. J.C.G.M. Jansen* (Maastricht 1998) 182.
- 2 A. May e.a., ‘Paper ambassadors: Letterheads and the iconography of urban modernity’, *Provenance*, 13 (2014), 45.
- 3 www.shclimburg.nl/onderzoek/onderzoeksprojecten/lopende-projecten/drapo (20 augustus 2023)
- 4 G. Hudson, ‘Printed ephemera and design history’, *Art Libraries Journal*, 6 (1981) 20-32.
- 5 Van den Boogard, ‘Ter attentie van’, 178.
- 6 J. Mestdagh, ‘Historische briefhoofden: niet meer dan een marketing tool voor de ijdele ondernemer?’, *Tijdschrift voor industriële cultuur*, 92 (2005) 2-22.
- 7 Idem.
- 8 Van den Boogard, ‘Ter attentie van’, 182.
- 9 H. Stol, *Een boekje over huisstijl* (De Erven Kuyper Colijn van de Bom 2005).

- 10 A. May e.a., ‘Paper ambassadors’, 44-57.
- 11 Waarvoor dank aan Kate Heuts, Janine Wilms, Jean Delhoofen, Carla Feron en Klaas Huysmans.
- 12 Op het moment van schrijven van dit artikel is er vanuit de gemeentearchieven van Weert en Roermond reeds een toezegging om hun briefhoofden collecties digitaal aan te leveren voor het project. Waarvoor dank aan gemeentearchivaris Jac Lemmens.
- 13 J. Mestdagh, ‘Historische briefhoofden’.
- 14 C. Jeurgens, ‘Particuliere archieven 3.0. Uitdagingen van het digitale heden’, *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg*, 66 (2021) 42-57.
- 15 L. Cabarga, *Letterheads: One Hundred Years of Great Design, 1850 to 1950* (Chronicle Books 1992); H.V. van Tilburg, H. V., en W. Hoonaard, ‘Pareltjes van vormgeving: Amersfoortse briefhoofden’, *De Kroniek: nieuwsbrief historisch Amersfoort*, 13 (2011) 12-13.
- 16 A. Linters, *De wortels van Flanders technology: industrieel erfgoed: industriële archeologie in Vlaanderen* (Kritak 1987) 264.
- 17 Van den Boogard, ‘Ter attentie van’, 189.
- 18 De Vriese e.a., ‘Is it the cow that sells the steak, or the sizzle? Using animal images to sell meat in mid-nineteenth-century Belgium’, *Food, Culture & Society*, 26 (2021) 145-166.
- 19 Het debat over de ‘duurzaamheid’ is onder experts nog volop gaande, zie bijvoorbeeld: Dekker e.a., ‘Innovative Digital Infrastructures: The Issue of Sustainability: An Online Roundtable Discussion’, *Stedelijke Studies*, 10 (2020). <https://hdl.handle.net/11245.1/d3ac052f-14fb-4e79-a21e-d222021b01c6>

IN EIGEN KRING

In Memoriam Joos Truijen (1944-2024)

In zijn woonplaats Valkenburg is op 5 april 2024 Joos Truijen overleden. De uit Venray afkomstige Truijen was jarenlang actief in de Venrayse gemeentepolitiek, eerst als raadslid en later als wethouder. Eind 1994 werd hij benoemd tot burgemeester van Hunsel, een functie die hij vanaf 2002 combineerde met het waarnemend burgemeesterschap van Heythuysen. In 2007 gingen beide gemeenten op in de nieuwe gemeente Leudal en nam Truijen afscheid van het openbaar bestuur. Joos Truijen was van 1999 tot 2007 voorzitter van het hoofdbestuur van het LGOG. Tijdens zijn bestuursperiode werd er volop gediscussieerd over een mogelijk Limburghuis en verscheen de ‘Geschiedenis van Limburg’, speciaal bestemd voor het middelbaar onderwijs.